

логаних» на службі у чернігівських князів. Такий висновок не суперечить повідомленням писемних джерел і сучасному стану антропологічних даних, тим більше, що досвідченість спеціалістів, ретельність опису, методика археологічних розкопок, так само як і антропологічний аналіз поза сумнівами і заперечень не викликають. Необхідність такої публікації очевидна.

Велика стаття Л. І. Виногородської «Чернігівські кахлі XVII—XVIII ст.» (с. 75—83), як випливає з її назви, присвячена вивченню важливої категорії археологічного матеріалу тієї ланки археології, що до недавнього часу була майже поза законом, тобто матеріальній культурі України часів пізнього середньовіччя. Автор не лише подає досить ретельний мистецтвознавчий аналіз техніки виготовлення кахлів, елементів та прийомів їх декорування, стилю виконання та сюжетних композицій тощо. Приваблює те, що робиться це на широкому тлі аналогій та з урахуванням технічних можливостей тодішнього ремісничого рівня серед українського суспільства взагалі, а не лише суто чернігівського регіону. Л. І. Виногородська доходить висновків про заочаткування виготовлення кахлів наприкінці XVI ст., його місцевий характер, з глини місцевих родовищ, широке застосування поливи, певної схожості з аналогічним виробництвом у Білорусі, але з відповідними регіональними особливостями. Стаття добре ілюстрована, що робить її набагато зрозумілішою читачеві-нефахівцю, ніж згадана вище публікація Ю. Ю. Шевченка. Гадаю, що робота приверне увагу не лише професіоналів, але й досить широке коло тих, хто цікавиться історією Лівобережної України пізнього середньовіччя.

Публікації Г. К. Швидька, С. О. Половникової та О. Б. Коваленка присвячені введенню до наукового обігу матеріалів з історії міського самоврядування другої половини XVII ст., документів 80-х рр. XVII ст. та ін. Не говорячи вже про нагальну потребу таких штудій, вважаю необхідним ще раз підкреслити потребу у подальших джерелознавчих і текстологічних розвідках, що безумовно дозволить провести на сучасному науковому рівні зіставлення різних пам'яток історіографії України.

Особливий розділ рецензованого збірника складає рубрика «З історіографічної спадщини», де вміщено статті В. Л. Модзалевського і П. М. Савицького «Очерки искусства Старой Украины. Чернигов» та С. А. Таранушенка «Кам'яниця Костянтиновича в Чернігові», які не побачили світ свого часу. Перш за все хочу відзначити копітку роботу публікаторів: О. Б. Коваленка та С. І. Білоконя, які доклали чимало зусиль, щоб ці твори видатних вітчизняних мистецтвознавців, людей широкоосвічених і захоплених у чернігівську старовину, нарешті стали доступними не лише фахівцями, але й великому загалу небайдужих до історії України.

У короткій передмові до «Очерка...» О. Б. Коваленко аналізує твір настільки вичерпно, що авторові цих рядків навряд чи вдасться щось додати. Проте хочу ще раз наголосити важливість і безумовну цінність твору В. Л. Модзалевського та П. М. Савицького, які в цілому витримали випробування часом.

Так само і С. І. Білокінь у передмові до невеличкого за обсягом нариску С. А. Таранушенка показав не лише давнє захоплення видатного мистецтвознавця пам'ятками Північного Лівобережжя, але й нелегкий науковий шлях цієї високообдарованої людини, через що багато його творів, в тому числі і дана публікація, залишилися в рукописі. Не вдаючись до мистецтвознавчих міркувань, С. І. Білокінь надає слово авторові, з чого допитливий читач сам може зробити висновок про високий науковий рівень публікації.

Кілька слів хочу сказати про видання в цілому, бо дуже сподіваюся на те, що воно стане серйозним. У цьому мене переконує належний рівень редакційної роботи колективу авторів, добре виконаний ілюстративний матеріал. Хорошу справу зробили чернігівці до ювілею міста.

О. В. Сухобоков

Одержано 5.03.93

А. Г. Колесников. ТРИПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВО СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ. ОПЫТ СОЦИАЛЬНЫХ РЕКОНСТРУКЦИЙ В АРХЕОЛОГИИ.— К.: Наукова думка, 1993.— 152 с.

Публікація кандидатської дисертації О. Г. Колесникова¹ є першим у трипільській історіографії монографічним дослідженням суспільної структури енолітичного населення території України. Крім того, в роботі аналізуються загальні засади палеосоціологічних реконструкцій — моделювання, системний підхід, комплексність, а також конкретні методи — палеоекономічні, палео-

демографічні та статистичні. Застосування цього арсеналу автор демонструє на археологічних матеріалах з розкопок поселень і могильників трипільської культури у північній частині Середнього Подніпров'я, відтворює можливу, з його точки зору, модель суспільства мідного віку в цьому районі. Структурно книжка О. Г. Колесникова складається з передмови, трьох розділів, висновків, що доповнюються додатками, перший з яких містить інформацію про історію дослідження трипільських пам'яток Подніпров'я та їх стислу характеристику, другий складається з аналітичних таблиць, присвячених тілопальним могильникам софійського типу. Основні положення монографії були опубліковані О. Г. Колесниковим свого часу у вигляді окремих статей².

Перший розділ має історіографічний характер, висвітлює процес вивчення суспільних структур та суспільного ладу населення трипільської культури. Дано стислу характеристику археологічних джерел, яка дублюється в додатку І. Ряд положень, що є в цій частині викликають запитання і заперечення. Наприклад, віднесення пам'яток типу Верем'я до Коломийщинської групи (С. 22), які інші автори раніше відносили до п'яніжківсько-щербанівської групи³, нічим не аргументоване. Кордон коломишинської групи, як відомо⁴, не обмежується на півдні районом Ржищева (С. 23), а сягає, принаймні, Поросся,— інша справа, що цей район менше вивчений, ніж околиці Трипілля, матеріалами з яких оперує автор. Штучне обмеження території коломишинських пам'яток знижує достовірність палеоекономічних та палеодемографічних підрахунків, що містяться в наступних розділах.

Висновок про синхронність чапайвських та коломишинських пам'яток (уроч. Жолудівка та Грушова. С. 28) зроблено без урахування археологічних матеріалів, насамперед розписного посуду. Вже 10 років тому, після опублікування В. О. Круцом та С. М. Рижовим періодизації томашівських пам'яток з мальованим посудом у Побужжі⁵ стало зрозуміло, що пам'ятки типу Чапайки мають бути віднесені до кінця етапу ВІІ, а не СІ і синхронні в крайшому випадку пам'яткам типу Коломищини ІІ. Це підтверджено і в ряді праць останніх років⁶, на які слід було б звернути увагу автору публікації. Зміни в датуванні пам'яток відповідно змінюють структуру трипільських старожитностей у Подніпров'ї, а отже ставлять під сумнів наступні соціологічні реконструкції. Абсолютне датування пам'яток подається за радіовуглецевою хронологією (С. 27, 28), що не виправдано розрізняє абсолютний вік трипільських пам'яток Подніпров'я порівняно з їх реальними календарними датами, а саме першою половиною — серединою IV тис. до н. е. Зауважимо, що для європейської праісторії нині загальноприйнято є календарна система датування пам'яток.

Розділ другий присвячено розгляду поселень і жител як джерела для соціально-демографічних реконструкцій, — сім'ї, громади, регіональних суспільних організмів. Основна увага приділена добре дослідженим пам'яткам коломишинської групи. Реконструкція сім'ї проводиться за даними вивчення жител. До уваги взято розміри, планування, місце на поселенні, інвентар. Докладно аналізується питання про характер сім'ї. Автор цілком поділяє погляди дослідників Коломищини І щодо багатокімнатності жител, їх поступового розростання (С. 41), не критично ставлячись до археологічних матеріалів 60-річної давності. Слід віддати належне О. Г. Колесникову, який намагається теоретично обґрунтувати своє архаїчне погляди на трипільське житлобудування⁷. Цікавою є спроба розглянути реконструкцію сім'ї залежно від умов проживання та форм господарювання. Наявні дані про економіку Трипілля не дають змоги впевнено судити про співвідношення окремих галузей в комплексному господарстві, як це робить автор (С. 47). Слід зауважити, що нуклеарні сім'ї на всіх етапах існування трипільського населення у Подніпров'ї цілком могли співіснувати з великими сім'ями, поділ яких з виділенням перших є постійною тенденцією для первісності⁸. Автор реконструює також розміри громад для пам'яток різних етапів — часу Коломищини, коли виділяються чотири групи поселень, на яких могло мешкати від 150—350 до 600—800 чол., що, на його думку, може свідчити про наявність певної ієрархії (С. 55). Спроба розглянути структуру громади на підставі решток культових місць-жертвників у спорудах (С. 59) є цікавою. Водночас проблематичною є інтерпретація самих знахідок як жертвників або культових місць. Можна було б піти іншим шляхом, порівнюючи різні за розмірами поселення, найменші з яких цілком логічно було б розглядати як місце локалізації певних структурних підрозділів. Такий підрозділ, напевне і відповідає поселенням пізнішого часу — типу Лукаші чи Софіївка. Цікаво, що і в той час зберігається певна ієрархія поселень. Наступний рівень реконструкцій — регіональна організація здійснюється на підставі аналізу макроструктури поселень. Вираховано загальну чисельність населення для фіналу Коломищинської групи — 4500 чол., що, на думку автора, відповідає племені, а також густоті населення — 10—12 чол./км² (С. 71). Недоліком є повторення старої помилки, типової для підрахунків, що робилися раніше, а саме — сумарний розгляд пам'яток етапу С-I як таких, що існували одночасно (С. 70). Ми вже посилалися на періодизацію томашівських пам'яток, для яких в межах етапу С-I було виділено 4 фази розвитку⁹. Для коломишинських пам'яток така реальна періодизація автором не була розроблена, отже важко прийняти на віру, що всі 23 пам'ятки, віднесені до цього часу, існували одночасно. До речі, в кінці першого розділу автор виділяє більш ранні та пізні поселення в межах коломишинського типу. Отже, неможливо припустити одночасне існування 15 громад (С. 71). Реально їх мало бути принаймні вдвічі менше, навіть за умови зростання чисельності мешканців Подніпров'я. Порівняння густоти населення Подніпров'я з показниками, вирахованими В. М. Массоном для Молдови, є цілком коректними. Однак О. Г. Колесникову слід було б звернути увагу на застереження, що такі розрахунки слід у майбутньому робити на підставі більш багатоступенєвої хронології, на що вказує В. М. Массон для Молдови¹⁰. Разом з тим вимагає корекції і загальна площа території, яку займали коломишинські пам'ятки, що реально була значно більшою. Більш обґрунтованими нам видаються палеодемографічні ре-

конструкції Трипілля, зроблені останнім часом В. О. Круцом, де середня густина населення визначена на рівні 5 чол./км²¹¹.

Оригінальними є підрахунки чисельності громад, які лишили софійські могиляники. — для Чорнинського та Краснохутірського 160 чол., Софійського — 240 чол. (С. 73), які не збігаються з показником, вирахованим на підставі поселенського матеріалу (50—100 чол.). Щоб пояснити цю суперечність автор висуває гіпотезу про тривале (не 20, а 75 років) існування могиляників, застерігаючи, що це лише одне з можливих пояснень, (С. 73), до чого ми ще повернемося. Розділ закінчується глибоким висновком автора про те, що «все соціальне подраделення, в кожному його, являється специфічески організованими колективами людей».

Третій розділ містить реконструкції суспільної структури на підставі матеріалів з розкопок тілопальних могиляників софійського типу. Основним змістом розділу є розгляд «суспільної нерівності» між індивідами (С. 76), групами людей у суспільній структурі населення. Автором викладено загальноприйняті положення щодо статево-вікової та суспільної стратифікації. На нашу думку, цей розділ в основному побудовано на гіпотезах та логіці автора, а не археологічних даних. Автор визначає три основні гіпотези (С. 81), необхідні для проведення дослідження: по-перше, інвентар поховань вікових ступенів має відрізнятися за кількістю та якістю, по-друге — має розрізнятися функціонально інвентар поховань чоловіків та жінок, по-третє — у випадку виділення статево-вікових груп і наявності в них різниці в якості та кількості інвентаря можна виділити поховання індивідів вищого суспільного статусу. Виділено ознаки для порівняння поховань з певною ієрархічною структурою (С. 86). Найцікавішою є спроба О. Г. Колесникова розділити антропологічно невизначені трупоспалення за статтю і віком. Чоловічі поховання автором виділено за наявністю зброї (сокири-молоти, кинджали, наконечники стріл) та «важких» знарядь праці, жіночі — наявністю прясел, кераміки, певних прикрас (С. 89—91), причому поховання, в яких виявлено лише прикраси, автор вважає жіночими. На нашу думку ці «логічні» твердження слід було б додати до трьох робочих гіпотез, наведених вище. При визначенні віку похованих автор на підставі досить логічних (з його точки зору) міркувань, основу яких становить теза, що безурнові поховання зі зброєю та «важким» інвентарем чоловічі, отже поховання в урнах з «чоловічим» інвентарем — юнацькі або дитячого віку, після чого посиляється на антропологічні дані з енеолітичній Угорщині про дитячу смертність (С. 92). Висновок є дивним, якщо згадати визначення частини кісток з урнових поховань, які наведені у звіті В. М. Даниленка та М. Л. Макаревича, як кісток дорослих індивідів, а кісток з безурнових — в тому числі юнацьких¹². У фондах ІА НАНУ зберігаються кістки з поховань Красног Хутора, Софіївки, Завалля, і крапку в цьому питанні мають, на нашу думку, поставити антрополози, а не гіпотези та логіка археологів, якими б бездоганними вони не були. На підставі подібних тез та робочих гіпотез О. Г. Колесников робить висновок, що за матеріалами могиляників софійського типу виділяються чотири групи поховань, які можуть бути інтерпретовані, як статево-вікові: група хлопчиків-юнаків, група дорослих чоловіків, група дівчаток-дівчат, група дорослих жінок (С. 94), тобто трипільське населення, яке залишило могиляники, складається з чоловіків, жінок та дітей. З останнім важко не погодитися. Далі йде аналіз суспільної стратифікації — виділено «дуже багаті», «багаті» та «рядові» поховання (останні — безінвентарні). Порівнюючи комплекси могиляників, загалом зроблено висновок, що суспільна група, яка залишила Краснохутірський могиляник посідала вище місце, ніж сучасні їй (С. 102).

Наведена вище О. Г. Колесниковим інтерпретація археологічних джерел, викликає застереження з двох позицій: по-перше, вона значною мірою базується на гіпотезах, логіці та припущеннях (про що мовилося вище), по-друге — автор некритично ставиться до самих археологічних джерел. Масою на увазі матеріали софійських могиляників.

Поясню, в чому справа. Ці пам'ятки відкрито понад сорок років тому, коли вони майже не мали аналогій серед енеолітичних пам'яток. Автори розкопок мусили йти неторованим шляхом, визначаючи поховальний обряд і які саме комплекси слід розглядати як поховання. Починаючи з розкопок Ю. М. Захарука як окреме поховання було прийнято розглядати кожну посудину з попелом або скупчення попелу й перепалених кісток¹³. Таку точку зору прийняв і О. Г. Колесников, обминувши етап «критики джерела». Дійсно, виділення комплексів на могиляниках, де поховання зроблено у піщаних донках, що руйнуються і неможливо виявити будь-які ями є велими проблематичним. Отже — версія дослідників про комплекси софійських могиляників — то не більше, ніж гіпотеза авторів розкопок, яка потребує аналізу. Напрямок пошуку свого часу був окреслений В. О. Круцом, який навіть перелік пам'яток з трупоспаленнями в ряді європейських енеолітичних культур¹⁴, на що слід було б звернути увагу О. Г. Колесникову, починаючи роботу. Близько 30 років тому було розкопано добре збережений могиляник з трупоспаленнями тілопальгарської культури у Тібаві. Він датується більш раннім часом, ніж софійський¹⁵. Однак на прикладі Тібавського некрополя видно, що звичайно поховання робилися в ямах шириною 70—160 і 50—100 см, іноді більших. Інвентар рядових поховань включав до 5—7 посудин, клиноподібні кам'яні сокири, крем'яні ножі та сировину, мідні прикраси. У великих ямах налічувалося від 19 до 37 посудин, мідні й золоті прикраси, клали провушну мідну, клиноподібну кам'яну сокиру, крем'яні знаряддя (ножі, ретушери), сировину (нуклеуси, платівки). Цікаво, що на площі могиляників софійського типу неважко виділити групи «поховань», що складаються в обрисі ям вказаних вище розмірів, а сумарний інвентар наближається до показників «рядових» поховань з Тібави. Так, група «поховань» з Софіївки (№ 115—120) дає п'ять посудин різних типів, крем'яний ніж, сокиру-молот та дві стрілки, група з Чернина (№ 83—85) дає 4 посудини, ніж, два відшени та наконечник стріли. Комплекс «поховань» Красног Хутора в межах «великої» ями (№ 57, 58, 66, 129, 130, 130а, 133, 141) включав до п'яти посудин, 2 сокири-молота, сокиру-клин, мідний кинджал з брусом, крем'яні знаряддя (5), відшени, мідне шило і мідні прикраси (браслет, 6 пронизок) і може розглядатися як відносно «багатий». Хоча зауважити, що проблематично розглядати всі без винятку наконечники стріл як поховальний інвентар. У

більшості комплексів їх по одній-дві, всі обпалені — вони можуть розглядатися також, як причина смерті похованого. Тим більше, наконечники як правило, пошкоджені від удару. Як інвентар можна було б розглядати набори починаючи принаймні з трьох стріл, таким є «мінімальний» колчанний набір для мідного віку. У світлі нових даних про тілопальні могильники у Європі мідного віку стає зрозумілим, що існуюча інтерпретація софійських некрополів не може задовольнити, тим більше беззастережно прийматися, як підстава для соціологічних реконструкцій, запропонованих у рецензованій праці. Згадаймо суперечність, виявлену при різних шляхах підрахунків автором чисельності обшин: показник за поховальними пам'ятками у два-три рази більший, ніж на підставі аналізу поселенського матеріалу. Якщо прийняти, що реальна кількість поховань у два-три рази менша за прийняту для розрахунків, то проблема невідповідності результатів зникне. Це ще одна, третя можлива модель, не врахована автором роботи.

Публікація тільки б виграла, коли б серед ілюстрацій були не лише схеми поселень (якість яких залишає бажати кращого), виконані автором, та репродукції з ілюстрацій до монографії В. О. Круца видання 1977 р.¹⁶ (рис. 18—21), але й плани могильників, типовий інвентар поховань. На жаль, відсутня докладна публікація комплексів з могильників софійського типу в цілому, що ускладнює сприйняття пов'язаних з ними реконструкцій. Автор міг би зміцнити достовірність своїх висновків поданням малюнків, тим більше, що текстові аналітичні таблиці не дають повного враження про могильники.

Підсумовуючи викладене, ми можемо цілком приєднатися до висновків автора монографії про те, що «...в даній роботі предложена одна из возможных гипотез», а «Полученные результаты носят вероятностный характер и могут конкретизироваться по мере расширения источниковедческой базы и дальнейшего развития науки» (С. 107). Вітаючи публікацію однієї з можливих гіпотез автора, ми хотіли б звернути увагу на необхідність уважнішого та більш сумлінного ставлення до наявних першокласних археологічних джерел, особливо з Середнього Подніпров'я, де свого часу починалося відкриття трипільської культури в Україні.

Примітки

¹ Колесников А. Г. Социальные структуры позднетрипольского населения Среднего Поднепровья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1988.— 16 с.

² Колесников А. Г. Некоторые вопросы половозрастной стратификации позднетрипольского населения Среднего Поднепровья (по материалам могильников софиевского типа) // Археология и методы исторических реконструкций.— К., 1985.— С. 152—168; Колесников А. Г. Некоторые вопросы социальной стратификации в среде позднетрипольского населения Среднего Поднепровья (по материалам могильников софиевского типа) // Исследования социально-исторических проблем в археологии.— К., 1987., та ін.

³ Мовша Т. Г. Средний этап трипольской культуры // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 220—222.— Рис. 57.

⁴ Шмаглій М. М. Трипільське поселення біля с. Григорівка // Археологія.— К., 1970.— Т. XXIV.— С. 119—121.

⁵ Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 45—56.

⁶ Рижов С. М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 101—114.

⁷ Колесников О. Г. Трипільське домобудівництво // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 63—74.

⁸ История первобытного общества. Эпоха классового образования.— М., 1988.— С. 167—172.

⁹ Бибилов С. П. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА.— 1956.— № 1.— С. 48—62; Массон В. М. Динамика развития трипольского общества в свете палеодемографических оценок // Первобытная археология. Поиски и находки.— К., 1980.— С. 204—212; Круц В. О., Рижов С. М. Фази розвитку пам'яток...— С. 52.

¹⁰ Массон В. М. Динамика развития трипольского общества...— С. 212.

¹¹ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Днестра и Южного Буга // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 117—132.

¹² Даниленко В. Н., Макаревич М. Л. Отчет о работе Бориспольского отряда экспедиции «Большой Киев» в 1952 году // НА ІА НАН України, 1951/86.

¹³ Захарук Ю. М. Софійський тілопальний могильник // АП.— 1952.— Т. IV.— С. 112—120.

¹⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— С. 139.

¹⁵ Siska S. Tiszapolgarska Kultura na Slovensku // SLA.— 1968.— Т. XVI, № 1.— С. 61—153.

¹⁶ Круц В. А. Позднетрипольские памятники...— Рис. 5, 29, 48, 49.

М. Ю. Відейко